

BÓNUS TIBOR

Saját halál és (túl)élet

József Attila egy verséről

BÓNUS TIBOR (1972) Bicske

Ami József Attila búcsúversében (*Szól a telefon...*)¹ első megközelítésre a legkülönösebb, az talán nem is az (ön)idézet volta, hanem – s ez másfelől nem teljesen független emettől – az, hogy beszéde nem az utókorhoz, nem a (mindenkori) túlélőkhöz fordul, ehelyett a benne, vele beszélő önmagát szólítja meg, ám az önmegszólító verstípus létösszegző helyzetétől eltérően – ami az emlékezés, a megértő felismerés vagy megbánás felülemelkedő mozgásában a *jövő nyitottságát* feltételezi – a saját halált mint bekövetkeztet, mint változtathatatlan imminens múltat konstatálva. Mindez természetesen felidézheti az (ön)elidegenítő önmegszólítás korábbi példáit is József Attilánál, köztük egyik legismeretebbként a „József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek” kezdetű darabot (*József Attila*), amelyben az önmagát mint másikat (saját) nevéen szólító beszélő önnön tulajdonnévébe – a polgári névbe, a szerzői névbe? – egyfajta hasadást ír bele azzal, hogy (eleve többesként tételezett) identitása lehetőségét a tőle elválasztott, a távolba helyezett másikkban tételezi („Jó volna jegyet szerezni és elutazni önmagunkhoz, hogy bennetek lakik, az bizonyos”). Ez az önaposztrofé, habár sokat megelőlegez ebből, mégsem felel meg teljesen a búcsúvers beszédhelyzetének. A létösszegzés és a saját (közeli) halál összekapcsolása például a *Talán eltűnök hirtelen* című, ugyancsak e balatonszárszói novemberben írott versben – a halálra készülés más darabjaival egyetemben – szintén megidézheti valamelyest e lírai végpontot, amely utóbbi azonban mégis radikálisan más beszédhelyzetet hoz működésbe. Olyat, amelyből mindenekelőtt innen és túl, előtt és után ama ellentmondásos kötései fontosak, amelyek a jelenek egymásutánjára alapozott időt, illetve élet és halál kizáró ellentétét – ha nem is maradéktalanul – kijátszva határozzák meg a versben beszélő helyzetét.

A halál ideje egyfelől az ismeretlen, kalkulálhatatlan eljövő, másfelől a múlt, amennyiben a halál már beíródott az életbe, programozva lett az élet által, azaz élőként úgy vagyok *előtte*, hogy az kezdettől, születésemtől, fogantatásomtól fogva *mögöttem* van. (Ahhoz hasonlóan némiképpen, ahogy József Attila ezekben a kései sorokban írja az Istenről: „Az isten itt állt a hátam mögött / s én megkerültem érte a világot” – *Az isten itt állt a hátam mögött...*) A legidegenebb sajátom, a legsajátabb másikam, amely tehát olyan elmúlt jövőként érkezik el, amely soha nem volt jelen.² Ahogy Derrida mondja: aki halandó, az képes arra, hogy magában, azaz magán kívül és maga előtt hordja halála lehetőségét.³ A halálom egyrészt az életem része, alkotóeleme, másrészt radikálisan heterogén az életemmel, amelynek közegéből hozzáférhetetlen, reprezentálhatatlan vagy – ami ugyanaz – csupán reprezentálható: az élet analógiájára működésbe hozott fantazmáknak szolgáltatódik ki, elkerülhetetlenül. A *Szól a telefon...* című búcsúvers leírásának, pontosabban az ezzel nem feltétlenül egybeeső (a tudatba, az emlékezetbe) *beíródásának* pillanatában (ahol a keletkezés és az idézés, a születés és az ismétlés, az élő és a gépszerű egybeesnek) az önmagát mint halottat megszólító én olyasvalakihez beszél, aki még nincsen, amennyiben a halottat majd a bekövetkező öngyilkossága „állítja elő”, tehát ez a megszólított halott ekkor még csak mint elképzelt létezik, mely létet éppen az választja el áthidalhatatlanul az igazi, megtörtént haláltól, hogy ennek negativitása a halálnál való jelenlétre is kiterjed – ebben a halott nem láthatja és nem szólíthatja meg többé önmagát. „A saját halálunk nem reprezentálható a számunkra, és bármennyiszer is megpróbáljuk reprezentálni, észre kell vennünk, hogy valójában nézőként továbbra is ott vagyunk” – olvashatjuk Freudnál, aki a saját halálban való hit lehetetlenségéről és a tudattalannak az én halhatatlanságát feltevő, az időt nem ismerő létmódjáról beszél.⁴ A létösszegzés lehetetlenségéről is szó van itt, amennyiben a saját halotti lét elképzélése nyitva kell, hogy tartsa a saját életet a halálon túl, a vég(em) nem tud vég lenni, csak a belőle kizárt másik, a túlélő számára. Nem véletlen, hogy a költő a saját halálát

Rövid részlet egy hosszabb munkából.

csak mások halálához hasonlóan, azaz csak befejezettként és külsővé (élettelen testté) vált voltában tudja elgondolni. A halálra, a saját halálunkra gondolás mindenféle vallási képzelet közbejötté nélkül, mintegy strukturálisan, a túlélésre gondolás. Ismét Derridát idézve: „Halottnak látni és gondolni magunkat annyi, mint látni magunkat túlélni saját halálunknál asszisztálva, mintegy *in absentia* jelenlévőként, és képviseltetni a saját halálunknál minden jelben, nyomban, képben, emlékbén, a szó szerinti vagy a metaforikus testben magában, a hullában vagy a hamvakban, amelyeket többé-kevésbé megszervezve és akaratlagosan a túlélőkre hagyunk, a többi túlélőre, a többiekre mint a saját túlélésünkhöz delegált túlélőkre.”⁵ A saját halál imaginárius színházáról, ennek lélektanáról a több öngyilkossági kísérletet is *túlélő* József Attila így számol be 1935-ben egy nevezetes gyerekkori esemény kapcsán: „Nagyon meghatottan képzeltem el, hogy amikor meghalok és nem leszek, állandóan engem festenek sírva maguk elé. Majd akkor tudják meg, hogy ki voltam, ha hiába keresnek. [...] Határozottan úgy sírtam, mint akit megindít a mély részvét egy olyan másvalakinek a halálakor, akit nagyon szeret és sokra becsül az ember.”⁶ A fantazma, amely szerint a halál a szeretteinek, elsődlegesen az anyának az iránta való szeretetét igazolja, József Attilánál az anyára, a töle való elválasztottság felszámolására irányuló obszessziók jól ismert körébe tartozik.

Elmondható, hogy az anya és a hozzá való viszony, amiként az elemzett sorokból is nyilvánvaló lehet, sokkal bonyodalmasabb és ambivalensebb lélektani szerepet játszhat itt, mint ahogy azt az erre összpontosító elemzések feltételezik.⁷ Elég most annyit előrevetni, hogy a Freudot értelmező Lacan szerint az anya az az első Másik, aki jelenlétének és távollétének váltakozása révén a szubjektumnak a vágya enigmáját mutatja meg: a szubjektum ennél fogva az a valami kell „legyen”, amely válaszol erre a vágyra. Az én identitása ebből kifolyólag az önmagamtól való elválasztottság, tehát az eredendő másokra utaltság, valamint az elsajátíthatatlan másik kettős negativitásának a függvénye.⁸ A gyerekkori öngyilkossági kísérlet idézett értelmezése már azzal színre viszi ennek bonyodalmaikat, hogy benne a saját megsemmisülésem mint negativitás révén nyerem el identitásomat (azáltal is, hogy a saját magam számára egy idegen vagyok, akit nagyon szeretek, aki iránt részvétet érzek), s a halállal válok igazán élővé, sőt értékessé – *mások számára*, hiszen ennek következménye engem már nem érinthet. Miközben éppen *ezt* nem lehet *maradéktalanul* elképzelni – a másik érintettsége a halott testem szemlélése és az (önmagam e másika iránt) átértézt részvétem által a saját érintettségem marad: a saját halálom egy autoaffekció körében hárul vissza rám mint élőként, organikusként feltételezett és tudattal rendelkező alanyra elkerülhetetlenül. A csak túlélétként reprezentálható saját halál *a költemény síron túli hangjában és a hozzá társuló beszélő arcban, a szövegben mint túlélésben* nyilvánul meg, abban, ami a halált ugyancsak egy lélektani és morális ökonómiába írja bele elháríthatatlanul.⁹ Ez az ökonómia ott dolgozik a saját halál legelszántabb anticipációiban, az öngyilkosságra tett utalásokban, a földi világból való önkéntes kilépés rezignált és fenyegető ígéreteiben, és egyáltalán az életről lemondás legkülönfélébb scenikáiban. A saját halandó életem elvesztéséhez, a róla való lemondáshoz, azaz az önnön halálomhoz előrefutó képzelet e halandó élethez ragaszkodás legintenzívebb affekciójaként lép működésbe, *a saját életem legelőbb, legélénkebb megéléseként ennek és önnön halálomnak a gyászán keresztül*. Martin Hägglund írja Derrida egyik önéletrajzi szövege (a *Circonfessions*) kapcsán, amelyben a filozófus saját meggyilkolásáról fantáziál: „Annak kísérletét, hogy megélje/átélje a saját halálát, nem a halál iránti vágya hajtja, hanem az, hogy újra megerősítse a vágyát a halandó életre, amelyet el fog veszíteni.”¹⁰ A saját halál anticipációja nem egyéb itt, mint az életnek az elveszithetőségével, ennek tudatával megnövelt, a lehető legnagyobb, hatalmasra növelt értéke révén történő fölfokozása, ahol is az élet (át)élését és értékét együtt, egymástól elválaszthatatlanul növelem. Hiszen az élet megőrzése – értéke, ennek heteronómiát feltételező létmódjából következően, nem lehetvén immanens – önmagában kevés, *az élet fenyegetettségének, végeességének, halálra ítéltégemnek a tudatára van szükség az élet értékének átélő felismeréséhez*, arra, amit a megőrzés készítése is implikál persze, öntudatlanul. Ahogy Freud egy kis írásában olvashatjuk, amelyre később vissza kell még térnünk: „A mulandóság-érték ritkaság-érték az időben. Az élvezet lehetőségének korlátozottsága megemeli az élvezet értékét.”¹¹ Ha azonban az öngyász, a saját halál gondolata, anticipációja értéket és intenzitást kölcsönöz az életnek, ha a saját halál a saját élet fölfokozásának médiumaként viselkedhet, akkor az őt kísérő fájdalmat is élvezetbe fordíthatja, s mindez halál és élet olyan ökonómiáját rajzolja ki, amelyben az ellentétes pólusok bármikor egymásba fordulhatnak – az élet, az élő felől, az ő számára.¹²

Ezen a ponton érdemes felidézni József Attila kései szerelmi költészetének azt a közismert tendenciáját, amelyben az öngyilkos halál projekciója szintén egy affektív ökonómiába látszik beleilleszkedni. Ezeknek a daraboknak az olvasása egyrészt aligha tekinthet el az életrajztól, kivált ennek lélektani dimenziójától, másrészt – a versek jelentéstani összetettsége, kontextuális nyitottsága érdekében – el kell vonatkoztasson a genezis pszichoanalitikus biográfiájától, amely minden relevanciája mellett az irodalmi, textuális olvasást rendre erősen korlátozza. A pszichoanalitikusához, Gyömrői Edithez, illetve az utolsó szerelméhez, Kozmutza Flórához címzett szerelmi költészet bizonyos darabjairól van szó, amelyek közül egy olyat emelünk itt ki példaként, a *s ha nem volt még halálos szerelem...* kezdetűt, amelynek pontos keletkezési idejéhez a filológia nem tudhatván hozzáférni, a kritikai kiadások felváltva helyezték az Edit- és a Flóra-versek csoportjába (korábban saját címmel ellátott formában közölve: *Halálos szerelem*), amihez szóhasználati és motívikus mozzanatokra, azaz a textus(ok) az olvasásnak kitett feltételes – dekontextualizált és dekontextualizáló – jeleire hagyatkozhattak csak.¹³ A Stoll-féle új kritikai kiadás a vers keletkezési idejét 1937 nyarára, a *Majd...* és változatai születését közvetlenül megelőző időszakra teszi. A saját halál öngyilkosságként előrevetítése itt is – miként a keményítőívás gyerekkori jelenetében – a másik viszonszeretetését, ennek megnyilvánítását látszik kiprovokálni (azt, hogy a beszélő én életét és szerelmét a megszólított másik a saját maga számára ugyancsak a legértékesebbnek tartsa), ezzel a saját halált az élet önmegerősítésének affektív körébe vonva, a gyerekkori mozzanattal ellentétben nyíltan a fenyegetés modalitását is aktiválva, a szerelem ambiguitásának jegyében.¹⁴ Nemcsak a pszichoanalitikus kezelés áttételi effektusaként értelmezett Gyömrői-szerelem maradt viszonzatlan, hanem végül a Flóra-szerelem is, amelyet mindazonáltal a ki nem zárt viszonzosság ígérete tartott a felfüggesztettség ama helyzetében, ahol a másoknak a kanonikussá vált versekből egyedül ismerős idealizálása a sürgető fenyegetésével alternált,¹⁵ azaz a megóvó bálványozás és a destrukció itt is egymás mellett jelentkezett, még ha nem azzal az indulati erővel is, mint a Gyömrői-szerelem darabjaiban.¹⁶ S noha nem lehet nem annak nyomaként is olvasni, bármiféle biográfiai szituációban, ennek lélektanában aligha meríthető ki valamely vers, amely a halált és a túlélést nem hagyja meg a személyközi viszonyok történeti összefüggésében, de visszaköti azt – strukturálisan éppúgy, mint jelentéstani önreprezentációjában – a nyelv, a költői beszéd ellentmondásos működéséhez.

*s ha nem volt még halálos szerelem,
azt akarom, ez halálos legyen,
értelmes kín: mert nincs értelme annak,
ha embernek üres kínjai vannak,
s ha nem szeretsz úgy, mint tenmagadat,
én meg fogom majd ölni magamat,
nem hogy szerelmem vagy bosszúm mutassam,
de jobban fájna elsorvadni lassan,
s árnyék leszek, melytől szorongva félsz,
bíró, kitől büntetést nem remélsz:
Vigyázz! Ne hagyd meghalnom, amíg élsz.*

E működés bonyodalmaival a maguk mélységében feltáró szoros olvasásra nincs most tér és idő, néhány témánkba vágó összefüggést tudunk csak szóba hozni, amihez szimmetria és aszimmetria kizáró ellentétének egymásba íródását, korrelatív kötéseit érdemes követni, melyek relevanciája minden szövegvonatkozásra kiterjed. Tagadás és állítás, én és másik, aktivitás és passzivitás, élet és halál, megóvás és destrukció, félelem és remény, fájdalom és öröm, nyelv és nyelven kívüli pólusai egyaránt elrendezhetők ennek a korrelatív működésnek az ellentmondásai mentén.

A vers, önmagát a szeretett másik megszólításaként keretezve, a másik kalkulálhatatlan ellenjegyzésétől teszi függővé saját megnyilatkozásának státusát, miáltal szimmetria és aszimmetria, viszonszeretetés és elutasítás eldöntetlenségében, a *ha* modalizálta feltételességben látszik tartani a maga – egy aktuális beszédshituációhoz kötött – érvényét. Kiszolgáltatott helyzetét a beszélő mindjárt a felütésben az *akarata* egyoldalú bejelentésével, deklarálásával ellensúlyozza: „s ha nem volt még halálos szerelem, / azt akarom, ez halálos legyen”, amely utóbbi sor a szerelem *akarása*, ennek hiába való, a másoknak kiszolgáltatott módusza *helyett* áll, több értelemben is. Egyrészt a destrukció (a) vagy

az öndestrukció a beszélő hatalmában van, a másik viszonszerelme azonban csak magától a másiktól érkezhethet, másrészt a „halálos szerelem” összetétel egyik lehetséges értelme az élethosszig, azaz a sírig tartó, beteljesült szerelem, a különidejűség vagy a kontratemporalitás eredendő aszimmetrikusságát (a szerelem feltételezte gyászunkát: hogy egyikünk mindenképpen túl fogja élni, el fogja temetni a másikat) is áthidaló szimmetriájával az *egyszerre meghalásnak*. Ez utóbbi lehetetlenségére, mítikus valószerűtlenségére is utalhat a kezdő sor feltételeessége: „s ha nem volt még halálos szerelem”. Az összetétel egy másik értelme a halál elválasztó hatalmát jelöli, ami, a végesség, ugyanakkor minden affektív kötés létfeltételét adja, a másik szeretete elképzelhetetlen a gyász mint lehetőség belíródása nélkül. („Míg a halál el nem választ”, szól az ismert népmesei fordulat, amely szétkapcsoltság egyúttal minden kötés feltétele, vagy József Attilától származó példával: „Aki halandó, csak halandót / szerethet halhatatlanul” – *Az én szívem sokat csatangolt...*)

A szöveg szerkezeti tagolódása is szimmetria és aszimmetria korrelációját rajzolja ki, legalábbis amennyiben a tizenegy soros vers öt sor *párba* rendeződő kijelentésre osztható, amelyekben egy állítás áll egy tagadás mellett vagy ellenében, végül az egészet az utolsó, *páratlan* sor zárja le, amelynek felszólítása két ellentétes értelmet *párosít* szülletikusan: *Vigyázz!*, ez a folytatásával együtt egyszerre jelentheti „vigyázz rám, óvj, gondozz engem”, illetve hogy „félj, tarts tőlem”; egyszerre szeretet és fenyegetés, afirmáció és tiltás kifejezése. A halál, a beszélő saját halálának projekciója állítja szimmetriába s teszi felcserélhetővé az ellentéteket: ha szeretsz, azért ne hagyj meghalni, ha nem szeretsz, akkor meg azért, azaz a halálom – és ez egy mélyebb értelemben is igaz – irrelevánssá teszi azt az ellenjegyzést, ennek döntését, amelyre a versbeszéd magát felfüggeszti. Ez a halál azonban nem is halál, inkább a halálnak, a halottnak az életre gyakorolt (vissza)hatása, ennek elképzelése, azaz *élet*, illetve – más összefüggésben – *túlélet*, hisz a szöveg a fenyegetést arra alapozza, hogy a beszélőt a halála a megszólítottat kísértő árnyalakként még jobban életre kelti. (Hasonló fenyegetést találunk a *Majd megöregszel* ismertebb soraiban: „A lelkiismeret majd bekopog / s nem lesz emlék, melyben magadra hagyna. / [...] mert éjjel félni fogsz majd egyedül. / Árnyak ütnek a rezgő anyókára.”) A szimmetria effektusai mögött mindazonáltal a halál aszimmetriái húzódnak: az életemhez, tételezi a beszéd, mégiscsak a halálom ellenében, ennek visszafordíthatatlan és kompenzálhatatlan veszteségétől megóvva kell ragaszkodnod, továbbá a visszajáró kísértetem mögött nem leszek többé ott megszólítható, válaszra bírható élő alakként, azaz túléletem tőlem függetlenül, projektált tudata, szerelmünk halálos voltáé – ami itt annyit jelent: halálom után a haláلودig veled maradok, nem foglak elhagyni – még most, életemben hat rám (s talán rád is: éppen ez a kérdéses és kalkulálhatatlan) vissza (automatizmusa autoaffekcióként), halálommal már csak téged érint majd. A halálos szerelem ezzel együtt a szerelmes halálával megörökített, „örök-re” archivált szerelemre is vonatkozhat, ahol a halál a szerelem elmúlásának, az idő romboló hatalmának megy elébe, ami a destrukcióra mint a megőrzés feltételére mutat vissza, hasonlóan, mint a vonat kettős funkciójában látni fogjuk. (Akkor sem zárható ki ez az összefüggés, ha a beszélő a viszonzatlan szerelme okozta szenvedésének a saját élete feletti hatalmát nem múlnak tételezi: „de jobban fájna elsorvadni lassan”) „*Ne hagyj meghalnom, amíg élsz*” – a felszólítás aktív szerkezete egyszerre nyomja el és emeli ki az ige jelentésében elválaszthatatlan *aktív és passzív* mozzanatot, ezek feszültségét, vele pedig azt, hogy a halálomat a viszonszerelmeddel tudod megakadályozni, ami azonban csak az aktív (öngyilkos) halálom, ami így éppúgy a te, mint az én hatalmamban áll (szimmetrikus csereviszonyban), szemben – akaratlan: természetes vagy épp véletlen halálom mellett – ellenjegyző szerelmeddel, amely végső soron *sem az én hatalmamban, sem* – és a szöveg ezt fojtja el, amikor mintha aktivitást, akaratot s egy tudat értelmi belátását vetítené az erről hozott döntés mögé – *a tiédben nincs, nem lehet*. Azzal, hogy a te kezébe helyezem a halálomról és/vagy az életéről való döntést, arra is felszólítalak, hogy a saját életedről hozott döntést tedd függővé az én életemtől, jobban mondva e függővé tételt én már, tőled függetlenül, megléptem helyetted (erre valójában a szerelemnek a másikat tárgyiasító és kisajátító, uralhatatlan mozgása késztet), ami pedig az összetartozás – ellenjegyzésre váró – szimmetriáját mintegy előre belerajzolja én és másik viszonyába. A *szerelmes tehát a saját dolgává teszi a másikat*. (Ennek inverzét figyelhetjük majd meg, ugyancsak egyfajta strukturális kényszerként, a másiknak a halálom után maradó hagyaték(om)hoz való viszonyában.) „s ha nem szeretsz úgy, mint tenmagadat, / én meg fogom majd ölni magamat” – az öngyilkosságomat a másik döntésének kitévő fenyegetés bünt látszik generálni, amit az Újszövetség második nagy parancsolatának („Szeresd felebarátodat, mint saját magadat”) az idézett so-

rokban – archaizáló formájában – visszhangzó emlékezete is nyomatékosíthat, ráadásul az öngyilkosság negatív ígérete nyílt ellentétbe kerül az élet szentségének keresztényi alapvetésével, benne a Ne ölj! parancsával.

Az öngyilkosság projekciója azonban – szó volt erről – korántsem a halált, hanem a saját élet abszolút értékének a másiktól várt ellenjegyzését célozza elsődlegesen, s miközben szerelme visszautasítását s vele saját halálát a másik bűnös tetteként vetíti ki, bűn és büntetés ökonómiájához – ez József Attilánál aligha újdonság – korántsem problémátlan a viszonya. „nem hogy szerelmem vagy bosszúm mutassam” – a szerelemnek a bosszú a negatív tükörképe s egyúttal az ökonómiai párja, ami bűn és büntetés egyensúlyában, egyfajta szimmetriában számolja fel az eseményt. Öngyilkos halálom, mondja a versben beszélő, az, amely szerelmem demonstrációja, a róla tett bizonyosság és egyúttal a bosszú e szerelem viszonzatlanul maradásáért, tehát ez az öngyilkos halál a maga irreverzibilis eseményével nemcsak felveszi, de le is veti a bosszú szimmetrikus szerkezetét. „s árnyék leszek, melytől szorongva félsz, / bíró, kitől büntetést nem remélsz” – a halálom a halálom előtti asszimetriába helyezi bele a másikat, a szerelmem válasz vagy ellenjegyzés nélküli, felfüggesztett állapotával szimmetrikus aszimmetriába. A bosszú tehát önnön hiányában áll, amennyiben a beszélőt túlélő másik nem reménykedhet a büntetésnek a szorongását feloldó, azt megértelmesítő „válaszában”, ami feltételezi, hogy az egyszerre az ő bűneként és büntetéseként (bosszúként) is felfogható halál mint tett vagy esemény különemű marad ezektől az instrumentalizálásaitól. A halál – mely mintha az öngyilkos halott bűneit eltörölné, az ő felmentését is elvégezné – innen nézve tehát a saját jelentésére adott válasz megvonásaként, önnön kritikusságának demonstrálójaként is játékba jön a versben. Egyfajta *hagyaték* helyzetét vetíti tehát előre a vers: a világból kitörlődő én a másikat *magára hagyja*, a róla őrzött, általa benne hagyott (külső és belső) lenyomatokkal önmagáról, miközben – akárcsak a Cserépfalvinak küldött búcsúversben – előre mondja a számára, mi fog történni. Sőt, ebben az előre mondásban és a *hagyaték* túlélésében a beszélő saját (költői) értékét is tételezi, ennyiben is irrelevánssá téve értéke másiktól várt ellenjegyzését, azt, amire tematikusan önértékelését is rábízni látszik („nem azért, hogy szerelmem vagy bosszúm mutassam / de jobban fájna elsorvadni lassan”). A válaszra várás aszimmetrikus helyzete emlékeztethet az ártatlanság és a bűn megalapozásának egyaránt lehetetlen voltára, a bűntelen bűnösség paradox mintázatára, s ezzel együtt az Istenhez való ellentmondásos, *viszony nélküli viszonyra* József Attila kései, úgynevezett bűn-verseiben:¹⁷ „És verje bosszúd, vagy kegyed / belém: a büntelenség vétek! / Hisz hogy ily ártatlan legyek, / az a pokolnál jobban éget” (*Bukj föl az árból!*); „Mint űrt a fényező, csupasz tekintet / kutatja bennem: Mit vétettem én, // hogy nem felelnek, akárhogy intek, / hogy nem szeret, ki jog szerint enyém. / Ne higyjetek ártatlan bűneimnek, // míg föl nem ment az odvas televény” (*Ki-be ugrál...*). Ennél még fontosabb most, hogy a *Majd* legismertebb változata – hasonlóan az itt kommentált vershez – a saját halált ugyancsak egy aszimmetrikus helyzet szimmetrikus megfordításaként jelenetezi: „Majd összeszedi a halott, / ki élt, ki dajkált énekelve” (*Majd II*). A fiú halála nem egyszerűen a halott anyához megtérésként kerül itt színre, a születés és a halál bezáródó köreként (újra együtt lenni, találkozni a halálban, a halál után, mint egy kvázi túlvilágon),¹⁸ ehelyett az anyát gyászoló fiúból a fiú halála után – egy inverzióval, amely az anya túlélésének redukálhatatlanságára hagyatkozik (erről később) – a fiát gyászoló anya vele szimmetrikus aszimmetriája áll elő.

Szimmetria és aszimmetria ellentmondásos relációja figyelhető meg a vers közepén elhangzó sorpárral („s ha nem szeretsz úgy, mint tenmagadat / én meg fogom majd ölni magamat”) felidézett hasonlati formula (az újszövetségi parancs vagy szentencia, amely persze egy hatalmas filozófiai hagyományt és korpuszt is felidéz a másik szeretete és az ennek feltételeként tekintett önszeretet közötti reláció elgondolásairól, Platóntól Arisztotelészen át Szent Ágostonig vagy Montaigne-ig és tovább) olvasási lehetőségeiben, a szeretet és az önszeretet nehéz és bonyodalmas, én és másik kapcsát érintő értelmezéseiben. Versünket ehhez az őt körülvevő nagy versek önmagukban is végtelenül komplex szövegeivel kellene együtt olvasni, ami helyett itt meg kell elégednünk annyival, hogy az önszeretet, ha megelőzi is a másik szeretetét, az önmaga elsajátításában mindig már az önmagától való különbséget kell előfeltételeznie;¹⁹ és itt az én önmaga számára történő körvonalazódásának a lélektani diskurzusokban értelmezett geneziséstől sem lehet majd elvonatkoztatni, ahol anya és csecsemő egysége és különbsége, az öröme és a valóságelv vagy akár a tükörstádium fogalmi kerülhetnek döntő szerepbe, sőt, az anya iránti affektív ambiguitás eredete is ide tartozik,

nem beszélve gyász és melankólia – a kései József Attila olvasásában is nagy szerepet játszó – jelenségeiről. A gondozó gyöngédség, a megőrzés, a konzerváció és a megsemmisítés, a destrukció vagy halálöszön ellentétes ösztönkésztetéseit – amelyek legintenzívebben a Gyömrői-szerelemben látszanak aktiválódni,²⁰ ami minden bizonnyal összefügg az anya emlékezetének pszichoanalitikus felszabadításával, a gyerekkor ekkor elhatalmasodó obszessziójával is²¹ – nem lehet függetleníteni az archívum, az archiváció és a szöveggondozás, a filológia működésétől sem. Erről azonban később, a *Majd* és változatai elemzésénél szólunk részletesen. S hogy a szóban forgó költeménytől sincs messze Freud, arról leglátványosabban talán annak második sorpárja tanúskodhatik: „értelmes kín: mert nincs értelme annak, / ha embernek üres kínjai vannak” – örömev és valóságelv konfliktusa idéződhet fel itt, ahol a fájdalom a valóságelv kerülőútját, az örömev időleges felfüggesztését jelenti az emberi értelem s emlékezet révén (aminek általánosságát az elhagyott határozott névelő is hangsúlyozza: „ha embernek üres kínjai vannak”), amely úgy kerekedik fölül az örömeven – a pillanatnyi ösztönkésztetésen –, hogy közben ennek irányításában, ökonómiai körében marad. A kín innen nézve akkor értelmetlen és üres, ha időleges elviselése nem vezet örömhöz: „de jobban fájna elsorvadni lassan” – ez egyszerre jelenti a kín üressége vagy értelmetlensége fölötti fájdalmat és magát a fájdalmat, mely az örömev kitérőjében nem oldható fel. A kinnak – a viszontszerlem ellenjegyzése híján – a saját élet destrukciója vethet véget, ami a kín kerülésének szélsőséges útjaként nemcsak az értelmetlen kint, a kín értelmetlenségét, de az örömet, az örömevet, tehát magát a kínerülést is eltörli. Értelmesen vagy értelmetlenül – hogy mi itt az értelem státusa, az aligha eldönthető, legfeljebb annyi állítható, hogy az ösztönkésztetés késleltetésére, azaz a kín ökonómizáló megértelmesítésére éppúgy csakis az ember képes, miként saját élete akarattalagos kioltására is. Az öndestrukció ugyanakkor – ezt érintettük – az önarchiválás aktusa is egyben.

A kín mindazonáltal, benne a halál előrevetítése, aligha lehet meg saját szublimálásának ökonómiaja, miként a saját halál imaginációja sem a túlélés strukturális mozzanata nélkül. Öröm (vagy gyönyör) és fájdalom, örömev és valóságelv egymást szabályozó összetartozó polaritásában bármelyik pólus abszolút – a másik korlátja nélküli – érvényesülése az élet kioltódásához vezetne, ami – mutatta meg Derrida Freud *Túl az örömeven* című esszéjének dekonstruktív olvasásával – az öröm és a fájdalom fenomenális azonosíthatóságának evidenciáját is aláásní látszik.²² A fájdalom szublimációját kézenfekvő magára a költeményre visszavezetni, ami azzal, hogy artikulálja, egyszerre értelmesíti és teszi megoszthatóvá az ürességgel fenyegető kint, amelynek enyhítését, örömbé fordítását a lírai alany mindazonáltal, legalábbis látszólag, kevésbé a versbeszédtől, mint – az életrajzi alaktól elválaszthatatlanul – a szerelme másik általi ellenjegyzésétől látszik várni. A kín e lírai megértelmesítése²³ ugyanakkor a másik meggyőzését mintha az értelem erejére bízna elsődlegesen, amikor – ezt érintettük – a saját halál kivetítésével azt sugallja, a másiknak a választásban nincs is választása, amennyiben az ellenjegyzése megtagadása csak még végzetesebben hozzá fogja őt láncolni a beszélőhöz ebben a halálos szerelemben. S miközben én-nek és másiknak az én-től kiinduló erőszakos szimmetrikussá tétele (az összetartozás szimmetriája, ahol te döntesz helyettem is az én életéről/halálomról) a *szerelme örületének* a másik másságát felszámoló aktusára vezethető vissza, addig az *értelem* közege, a közös ész imperatívusza ugyancsak, strukturálisan, én és másik szimmetriájára, felcserélhetőségére alapozódik. Arra, amiért végső soron *nem más, mint a nyelv a felelős, az ennek feltételét képező idézhetőség, ismételhetőség, tehát az, hogy a nyelv artikuláló, jelölő és evokáló (érzéki, érzékeltető) ereje az absztrakcióra, az érzéki, a konkrét, az egyedi kitérítésére, ha tetszik, a halálra, a destrukcióra épül, konstitutív módon.*²⁴ A beszédnek az eredetétől és referenciájától, a keletkezési kontextusától történő eredendő elszakadása is innen eredezhethető, az, ami a verssel mintegy tőle függetlenül, létfeltételeként, mindig már megtörténik: a benne beszélő ismét(e)l(het)ő gépezet, árnyékként visszajáró kísértet éppúgy, ahogy az általa megszólított, akiről, akinek életrajzi identitásáról a nyelv árnyéka és dekontextualizáló létmódja nem is enged már dönteni.

Mindketten rég halottak már, mikor a beszélő (József Attila) árnyalakja, akire e beszéde többé – miként a címzettjére sem – nem hathat vissza (csak a nevére, mely szerzői névként e szerelme iránti, akár biografikus érdeklődést is fenntartja), egyszer s mindenkorra a megszólítotthoz rögzülve, a *halálos szerelme* megígért (s lám, a másik ellenjegyzésétől valóban nem függő) összetartozásaként, még mindig visszajár, egyszerre őrizve az emlékezetét a vers keletkezése körüli beszédhelyzetnek, és szakadva ki abból, eredendően és uralhatatlanul. A genesis biográfiai körülményei

már leíródása momentumában sem tarthatták uralmuk alatt a verset, amely pedig tematikusan is az őt generáló aktuális helyzeten túlra tekint (még ha az ebbe az aktualitásba mint jelenbe vagy köz-eljövöbe való beavatkozás érdekében is), egy – ezen az aktualitáson túli, ha tetszik, ennek múltékonyságát feltételező – posztumusz állapotot vetítve előre, *amely túlra vonatkozás egybeesik a szöveg önmagára való visszahajlásával, az öntükrözés effektusával*: „én meg fogom majd ölni magamat / [...] s árnyék leszek, melytől szorongva félsz, / bíró, kitől büntetést nem remélsz”. Az így színre kerülő *posztumusz létmód* nem más, mint az az *előrevetülő jövő, amely rögzített múltként tér vissza a mindenkori jelenben*, amely rögzítettség azonban – s ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni, kivált a genetikus kritika számára – *nem ellentétes saját eljövöre való nyitottságával*, ennek kalkulálhatatlanságával. Ahogy Werner Hamacher a filológiáról írott fragmentumaiban fogalmaz, a lineárisan felfogott időviszonyokat – ahonnan szemlélve csakis eltéveszteni lehet az itt szóba kerülő temporális mintázatot – finoman bonyolítva meg: „Nem a múlt ismétlődik, hanem az, ami a múltból a jövőbe került. A filológia ezt az irányt követi, és a jövőből veszi azt, ami a jelenből hiányzik.”²⁵

Másképpen mondva: a múlt és a jövő e körszerűsége, szimmetriája nincs ellentétben redukálhatatlan aszimmetrikusságukkal. S e hosszúra nyúlt kiterő berekesztése előtt tudatosítani szükséges az eddig elsősorban a szimmetria médiumaként szóba került nyelv aszimmetrikusságát, ennek legkülönbébb következményeit, amelyek mindannyiszor a *nyelven túlra irányuló nyelvi mozgásokban* aktiválódnak látványosan. Ezek közül a másik megszólítása és az ellenjegyzésének kitett versbeszéd már éppúgy szóba került, mint az életem és a halálon túlra vonatkozás tendenciája, és egyáltalán a nyelvnek a referenciális kontextusától mindig már elszakadó működéséből adódóan az, hogy a nyelv nem képes elérni a külső referenciát, amire irányul, beleértve önmagát mint nyelvet is az öntükröző visszahajlásaiban, amelyek csakis egy olyan nyelvet célozhatnak, amely éppen attól nyelv, hogy önmagától elvonatkoztatóként (vagy elvonatkoztatottként) nem lehet azonos önmagával, nem lehet maradéktalanul jelen önmagának. Ezért itt már csupán a deiktika bonyodalmairól röviden: „s ha nem volt még *halálos szerelem*, / azt akarom, ez halálos legyen” – a „halálos szerelem” mintha egy önmagát reprezentáló nyelvi formula, klisé vagy állandósult szófordulat lenne itt, amely – melodramatikus felhangoktól se mentesen – a szerelem beteljesedését és megsemmisülését (kudarcat) egyaránt jelentheti. A folytatás szerint: „értelmes kín: mert nincs értelme annak”, ahol is a *halálos* jelző s vele a *halálos szerelem* szintagma az *értelmes kín* szinonímája (utóbbi az előbbi magyarázó jelzője: *halálos*, azaz *értelmes*); s bármelyik értelmét vegyük a *halálos szerelem*nek, e formula egyszerre tekinthető itt a nyelv (és a kulturális emlékezet, az irodalmi és egyéb hagyomány) preformált értelemegységeként, azaz *értelemteliként*, valamint olyan *üres* fordulat, halott klisé gyanánt, amelynek talán soha nem volt még külső referenciája („s ha nem volt még halálos szerelem”), amely talán még nem történt meg sohasem, s amelyet a legáltalánosabb és legüresebb deixissel (ez halálos legyen) jelölt szerelemnek (a csak jelek révén közvetíthető belsőnek, a másik számára verifikálhatatlan érzésnek, állapotnak) kell *életre keltenie*, vagy ami végső soron ugyanaz, *értelemmel telítenie*, egyszeri és megismételhetetlen, ilyenként örök (megörökített, halhatatlan) szerelemként.²⁶ A nyelvi referenciának ez az elkerülhetetlen, mert strukturális és ugyanakkor eleve kudarcra ítélt mozgása (másképpen: a nyelv referenciális kényszere, a nyelvi és a nyelven kívüli referenciát felcserélő ideológia, illetve ennek, azaz a nyelv [ön]felszámolásának a lehetetlensége) – ami a nyelv másokra utaltságának és meghaladhatatlan önmagaságának kettőse, ahol a másokra és az önmagára vonatkozás elválaszthatatlan, akár csak e sorpárban tematikusan és az önrím (aminek a régi magyar költészetet alludálva szintén van itt archaizáló funkciója) visszhangjaként: „s ha nem szeretsz úgy, mint *tenmagadat*, / én meg fogom majd ölni *magamat*” – miközben kitorli a külső (vagy belső) referencia szingularitását, nyomot hagy, ha mást nem, a genezisést túlélő verset, amely *ekként* összetéveszthetetlenül egyedi s helyettesíthetetlen.

JEGYZETEK

¹ *A Szól a telefon...* kezdetű nyolcsoros darabot, pontos keletkezési vagy inkább másolási ideje és körülményei ismertek lévén, az új kritikai kiadás (*József Attila Összes versei I–III*, szerk. STOLL Béla, Balassi, Budapest, 2005) már nem a hónapokkal korábban írt *Meghalt Juhász Gyula* című szonett változataként, hanem – mivel a költő a halála napján másolta be Cserépfalvi Imréhez írott levelébe, s írta át egyetlen szavát (a *lám*-ot *most*-ra!) – József Attila utolsó verseként közli: „Szól a telefon, fáj a hír, / hogy megölted magad, barátom, / és konokul fek-

szel az ágyon. / A bolondok között se bírt // szíved a sorssal. Seholy írt / nem lettél arra, hogy ne fájjon / a képzelt kín e földi tájon, / mely békén nyitja most a sírt.”

²Vagy ami ugyanaz, ami kezdettől fogva az életbe íródik, úgy, mint az élet önmagánál jelenlétének a lehetetlensége. „Szaporodik fogamban az idegen anyag, mint szívemben a halál.” A *Levegőt* című versnek ez a jól ismert hasonlata, amely a saját testen belültre helyezi a test és a lélek, az anyag és a szellem analogiáját, a halált a telő, múló élet felhalmozódásaként, a saját étellel együtt növekvő protetikusan idegenként (*idegen anyag*) és idegenségében is ismerősként (*szívemben a halál*) látta. „Szaporodik ... a halál” – az élet reprodukciójára használatos ige is nyomatékosítja itt élet és halál egymásroutaltságát. A telő élethez mint a halál szaporodásához lásd még: „Oh kínos, szögletes mulásom! / Perczel nyelődő pusztulásom! / Számban halálok keverednek” (*Kínos, szögletes mulásom*). Látni való itt, hogy a pusztulás nemcsak a halál növekedése, de egyúttal saját elnyelődése, fogyása is, az élet maradékként, a maradék túléleteként, minek következtében a *szájban keveredő halálok* képzete vonatkozhat a halál kettős jelentésére: a biológiai megsemmisülésre és a halál általi túlélésre a költészetben (a beszéd, a nyelv halált feltételező, absztrakt idealításában, ami a „halál” szó létmódját is meghatározza, s ami egyúttal a szájban, a szájból *elhangzó beszéd*, a felcsendülő hang *születve megsemmisülésének* érzéki-fizikai történése is).

³Vö. Jacques DERRIDA, *Marx kísértetei. Az adóállam, a gyász munkája és az új Internacionálé*, ford. BOROS Gábor, CSORDÁS Gábor, ORBÁN Jolán, Jelenkor, Pécs, 1995, 126.

⁴„Ezért jelenthette ki a pszichoanalitikus iskola, hogy alapjában véve senki sem hisz a saját halálában, vagy ami ugyanaz, hogy tudattalanjában minden egyes ember meg van győződve saját halhatatlanságáról.” Sigmund FREUD, *Considérations actuelles sur la guerre et sur la mort*, ford. S. JANKÉLÉVITCH, Payot, Párizs, 1968, 259. A halhatatlanság mozzanatát – Platónól Schopenhaueren és Freudon át Lacanig – a *túlélés* derridai ihletésű elgondolása révén dekonstruálva, Martin Hägglund Freud itt idézett írását kommentálva ezt írja: „Freud azzal érvel, hogy mivel nem tudjuk elképzelni a saját halálunkat, tudattalanul azt hisszük, halhatatlanok vagyunk. Freudnak bizonyosan igaza van, hogy nem tudjuk elképzelni a halott-lét állapotát – ez az általa hivatkozott pszichoanalitikus tapasztalat evidenciája –, mivel amikor így teszünk, túlélőként kell elképzelnünk magunkat ahhoz, hogy tanúi legyünk saját halálunknak, és ezzel szükségszerűen nem sikerül halottként elképzelni magunkat. Ebből az érvből nem következik mindazonáltal, hogy tudattalanul meg lennénk győződve a halhatatlanságunkról. Ami ezzel szemben Freud érvéből következik, az az, hogy még a halálhoz való viszonyunkban is a túléléről fantáziálunk. A halál utáni *túlélésről* [living on] fantáziálni nem a halhatatlanságról fantáziálást jelent, mivel a túlélés alárendelt marad a véges időnek.” Martin HÄGGLUND, *Dying for Time. Proust, Woolf, Nabokov*, Harvard U. P., Cambridge (M.), London, 2012, 114.

⁵Jacques DERRIDA, *Séminaire La bête et le souverain, Volume II (2002–2003)*, Galilée, Paris, 2010, 176.

⁶JÓZSEF Attila, *Öngyilkosság? = József Attila művei I*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Szépirodalmi, Budapest, (Magyar Remekírók), 1977, 718.

⁷„József Attila anyaverseire egy sajátos kettősség: a *ragaszkodás és lázadás* kettőssége jellemző. A gyermek ragaszkodását és hiábavaló lázadását fogalmazza meg a *Mama* is. Ragaszkodása olyan mértékű, mint amilyen az élethez való ragaszkodása, s lázadásának oka is ebből vezethető le: lázad, mert nem kapja meg, amit kíván, mert ragaszkodása hiábavalónak tűnik.” SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény*, Magvető, Budapest, 1988, 54.

⁸Vö. ehhez Kulcsár-Szabó Zoltán elemzését a *Magány és a Ki-be ugrál* című versekről: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Magány és énhány József Attilánál = „Mint gondolatjel vízszintes a tested”. Tanulmányok József Attiláról*, szerk. PRÁGAI Tamás, Kortárs–Mindentudás Egyeteme, Budapest, 2005, 117–144.

⁹Az engem túlélő és az utánam, a halálom után jövő másokban élek túl a saját sírfeliratom, halotti beszédem közvetítésével, mindazokban, akik ezt a feliratot vagy beszédet elismételve, belé életet lehelve temetnek el, gyászolnak meg, siratnak el engem (halálom után sok-sok évvel is) és előre önmagukat, mintha én siratnám el bennük, az általuk ismételt szavaimmal, önmagamat és őket, az eljövöket, akiket versem(mel) túl fog(ok) élni, én lennék a gyászolt és a gyászoló, a temetett és az eltemető egy személyben, ami egyben azt is jelenti, hogy nem vagyok eltemethető, meggyászolható, hogy túléltem önmagam. A költemény mint a maradékom túléléte megakadályozza a teljes halálomat, elmúlásom lezáródását, voltaképp a minél inkább meghalok, annál inkább élek paradoxonában.

¹⁰Martin HÄGGLUND, *Radical Ateism: Derrida and the Time of Life*, Stanford U. P., Stanford (California), 2008, 191.

¹¹Sigmund FREUD, *A múlandóságról*, ford.: BÓKAY Antal = *Sigmund Freud Művei IX. Művészeti írások*, szerk.: ERŐSS Ferenc, ARGEJÓ Éva, Filum, Budapest, 2001, 202. Kosztolányit is idézhetjük ide, például az *Esti és a halál* című elbeszélésből a címszereplőt: „Enyém az élet – ujjongott –, mert majdnem enyém volt a halál. Végre igazán élek”, majd a zárlatban: „Csak az él igazán, aki minden pillanatban kész a halálra. Aki elkészült a halálra, az elkészült az életre is.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti és a halál = Uő, Összes novellája*, szerk.: RÉZ Pál, Helikon, Budapest, 1994, 1010.

¹²Vö. Jacques DERRIDA, *La carte postale*, 295. Lásd még ide Derrida fejtegetéseit utolsó szemináriumi egyikén: „egyedül a halálom teszi lehetővé, hogy élvezzek és örömet leljek – ebben a pillanatban is. [...] A gyász nélkül, és önmagam gyásza nélkül, a „jelen vagyok”-om gyásza nélkül nem lenne öröm.” A gondolatfutásban a francia filozófus egészen az öröm, minden öröm vagy gyönyör halva születtségéig eljut, amit idiomatikussága (a *pas* szócscsa tagadószói és főnévi [lépés] jelentéseinek szülteptikus kiaknázása) miatt csak eredetiben érdemes idézni: „Mes plaisirs sont mort-nés. Autre façon de dire et de penser le pas de plaisir le pas d'une jouissance qui est d'avance le passé d'elle-même, qui est un pas comme passé, comme se qui se passe de plaisir présent dans le plaisir et dont je ne jouis que dans la trace du pas de plaisir.” Jacques DERRIDA, *Séminaire La bête et le souverain, II*, 89., 90., illetve lásd: 88–91.

¹³Stoll Béla írja kritikái kiadásának második kiadásában a vers kronológiai és tárgyi jegyzeteként: „Előző kiadásomban a Gyömrői Edít-szerelem töredékei közé soroltam az »ölés« motívuma miatt. Ez azonban a Flórához írt levelekben is szerepel: »Ne félj attól, kedveském, hogy megöllek, ha megcsalsz, talán magamat ölöm meg...«

(Illyés Gyuláné, József Attila utolsó hónapjairól, 46.). Hangja a 622. sz. verssel [Ezek a *Ha nem ölelsz...* és a *Ha nem szorítsz...* kezdetű, egymás változataiként számon tartott versek, melyek később szóba kerülnek még az itt íródó könyvben, s melyek az idézett kritikai kiadásban: 622a, 622b jelzettel – az én közbevetésem: B. T.] rokonítja: a sorok elején ismétlődő *ha* kötőszó és a *félsz–élsz* rímpár. Szabolcsi Miklós korábban ugyanekkorra datálta: »A költemény ... a Flóra-versek sorába tartozik« (Élet és irodalom, 1959/17). Monográfiájában (*Kész a leltár*, 709.) az ÖV alapján az Edit-versek között említi. József Attila *Összes Versei*, III, 249.

¹⁴ Míg a gyerekkori öngyilkosság iménti felidézése azt tanúsítja, hogy a gyerek – és a vele azonosuló s róla megemlékező felnőtt – az anyával identifikálódik, bizonyos lévén ennek az iránta érzett szeretetében, amelynek megnyilvánulását öngyilkossági kísérletével kiprovokálja, ami én és másik, anya és fia között egy maradéktalan affektív cseremozgás bezáruló körét rajzolja ki, addig emitt éppen a nem magától értetődő (viszont)szerelem előhívási kísérletéről van szó, aminek eredeténél egy aszimmetria, én és másik áthidalhatatlan különbsége tétéleződik. Ezért lehet, hogy a gyermekkori szcénában az anyával való azonosulás és ezen át az önmaga iránti részvét az uralkodó modalitás.

¹⁵ Nyilván nemcsak a variációk kipróbálásaként szerveződő írásmód magyarázza, hogy a Gyömrői Edithez írt versek egyes részletei a Flóra-versek között is feltűnnek. A *Ne bánts*d című és ennek változataként a *Ne bánts*d a *kuruzslót...* kezdetű, átkozódó formulákkal átszótt vers(ek) egyik sora („nem adtál két pofont neki”; „s nem adtál két pofont neki”) visszaköszön a Flórához írt *Kedvesem betegem...* kezdetű darabban, amelynek hangvételét hirtelen megtörni látszik: „Mért fekszel betegem? / Mi kéne? Két pofon?” E verssor fölötti meglepődéséről maga Flóra: ILLYÉS Gyuláné, *József Attila utolsó hónapjairól*, Szépirodalmi, Budapest, 1987–1988², 34. De itt említhetők a *Ha nem leszel...* kezdetű darab változataiban cserélődő sorok is, amelyek a másikat a viszonztszerelméről meghozott döntésre sűrgetik: „Nem vagyunk erdőn lapuló vadak, / mondd hangosan, ha kellek”, amelyek variánsai: „nyögdecseld ki, ha kellek”, „nyögdi ki végre, ha kellek”. Lásd *József Attila Összes Versei*, II, 480.

¹⁶ A lélektani folyamatokat a költő anyaképre összpontosítva felrajzoló egyik legösszetettebb elemzés a két szerelem között lényegi kontinuitást érzékel, miközben éles szemmel pillantja meg a Flóra-szerelem darabjaiban az utolsó halál-versek testamentaritásának közvetlen előzményét: „és a Gyömrői Edit iránt érzett szerelem, mely az analízis nyomán felfakadó elfojtott érzelmeket lobbantotta lánggra (s melynek lassú lecsengése volt a későbbi, már jóval kevesebb feszültséggel járó, Flóra iránti érzés), az érzelmi élet utolsó lehetőségét aktiválta”. BENEY Zsuzsa, *A két anya* = Uő, *A gondolat metaforái. Esszék József Attila költészetéről*, Argumentum, Budapest, 1999, 38. „A Flóra-versek nagy része József Attila halál-költészetének darabja; a Flóra kezéből átvett vagy az ő Persephone-i alakjában megidézett halál azonban gyökereiben különbözik az Edit-versekben megnyilvánuló pusztító és önpusztító indulatoktól. E versekben József Attila már minden realitáson, az élet minden reményén és várákozásán túl van.” BENEY Zsuzsa, *Flóra* = Uő, *i. m.*, 265. Az értekező pontosan látja a két szerelem implikálta anyaképzetek különbségét, amelyek közül az első testies, anyagias jellegű, míg a második tündéries, meseszerű, idealizált. Vö., *A két anya*, 26. Lásd még ide: BENEY Zsuzsa, *Legyen, hogy ne legyen. József Attila és Gyömrői Edit* = Uő, *i. m.*, 248–260.

¹⁷ Fontos lehet itt, hogy a *s ha nem volt még halálos szerelem...* itt kommentált sorpárja egy ugyancsak töredékben maradt rövidebb darabban (?) is visszaköszön: „Miként a tiszta űrben a világok, / lebeg keringve bennem a hiányod. // majd árnyék leszek s te szorongva félsz: / óh hát ne hagyj meghalnom, amíg élsz” (*Miként a tiszta űrben...*).

¹⁸ Ahogyan például az *...aki szeretni gyáva vagy* című versben – és ezt a *halálos szerelem* összetétel egyik jelentése is tartalmazza – a közös halálnak ez a képzete látszik felbukkanni: „Nem éreznéd, mily veszély fenyeget / téged, életem s engem is, ki vágyom, / ha másra nem, hát hogy veled legyek / s ha másutt nem, hát a halálos ágyon.” Persze ez a közös halál csak a többértelmű szerkezet egyik olvasata, lévén a halálos ágy e sorokban éppúgy lehet a megszólító és/vagy a megszólított halálos ágya.

¹⁹ Három közismert és természetesen elemzés nélkül leegyszerűsítőnek tűnő példa: „József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még anyámtól örököltem, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott” (*József Attila*); „Mozdulatlan, hihatt fekszem az ágyon, / látom a szemem: rám nézel veled. / Halj meg! Már olyan szótlanul kívánom, / hogy azt hihetném, meghalok bele” (*Magány*); „Sok ember él, ki érzéketlen, mint én, / kinek szeméből mégis könny ered. / Nagyon szeretlek, hisz magamat szintén / nagyon meg tudtam szeretni veled” (*Gyermekké tettél*). Elemzés helyett erős olvasatokhoz irányítjuk az idézett darabokról: Kulcsár-Szabó Zoltán már hivatkozott tanulmánya (*Magány és énhány József Attilánál*) mellett Bartal Mária emlékezetes értelmezéséhez. BARTAL Mária, „és még mindig kérdezem: Hol vagy?” (*Énkonstrukciók József Attila három szövegében*) = *Hang és szöveg. Költésztörténeti kérdések a lírai modernségben*, szerk.: BEDNANINCS Gábor, BENGI László, KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Osiris, Budapest, 2003, 268–290.

²⁰ „nem hogy szerelmem vagy bosszúm mutassam” – ebben a sorban a bosszú a másik – szerelemmel korreláló – gyűlöletének, a szeretet ambiguitásának freudi képlete jegyében, s még inkább én és másik szimmetriájának és helyettesíthetlenségének közegében az öngyilkossággal ellentétes gyilkosságot, az én helyett a másik destrukcióját is konnotálja, ami különösen a Gyömrői-szerelem összefüggésében kaphat (szöveges) támogatást. „Te rongy, aki szeretni gyáva vagy, / akinek több a biztosító munka, / melyet a tetves ég taszít nyakunkba, / küldvén máris az első fagyokat, – / fordított ringyó, ki a kötelesség / aranyát gyűjtöd az élő nap alatt: / a gyermek rimánkodhat, hogy szeressék, / én nem tehetem, elpusztítalak” (*...aki szeretni gyáva vagy*).

²¹ Vö. BENEY Zsuzsa, *A két anya*

²² Vö. Jacques DERRIDA, „*Spéculer*” sur Freud = Uő, *La carte postale*, 295–310.

²³ A kín emberi megértelmesítéséről lásd még „Egyéb dolgoktól is szenvedett, valójában *beteg* állapot volt: ám neki nem a szenvedés maga okozta a problémát, hanem az, hogy hiányzik a válasz e messzehangzó kérdésre: »Mi végre e szenvedés?« Az ember, a legbátrabb és a szenvedést legjobban elviselő állat, önmagában nem a szenvedést utasítja el; akarja, sőt keresi is, ha megmondják neki, *miért* szenved, ha rámutatnak a szenvedése értelmére, a szenvedése *Okára*. Az emberiségre nehezedő átok mind ez ideig nem maga a szenvedés volt, hanem a szenvedés értelmetlensége – és az *aszketikus ideál fölkinálta ezt az értelmet!*” Friedrich NIETZSCHE, *Adalék a morál genealógiájához*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Holnap, Budapest, 1996, 55. A kín nagyon gazdag és

szerteágazó megértelmessítő kontextualizálásaihoz József Attila költészetéből álljon itt néhány hevenyészett példa: „Nekem mindegy volt már a kín, / hisz gondjaid magamra vettem, / az árnyékvilág árkein / most már te örködj énefelettem” (*Nem emel föl*); „Páros kint enyhíthet alázat” (*Nagyon fáj*); „Gyermekeké tétél. Hiába növesztett / harminc csikorgó télen át a kín. / Nem tudok járni s nem ülhetek vesztég. / Hozzád vonszolnak, löknek tagjaim” (*Gyermekeké tétél*).

²⁴ Másképpen mondva: minden nyelv *értelem*teli, értelemmel telített és telítő médiumának ez az ismételhetőség, idézhetőség a létfeltétele, az, ami egyúttal az értelmet aláásó, kitörő, felfüggesztő *ürességéért*, kontextuális át-helyezhetőségéért is felelős a nyelvnek. Ha tetszik, a destrukció, a halál a nyelvben egyszerre az értelemnek és az értelem aláásásának egymástól elválaszthatatlan mozzanatait „hordozza”. Vö. ehhez Jacques DERRIDA, *Aláírás, esemény, kontextus*, ford. KICSÁK Lóránt = *Performatív fordulatok*, szerk. ANTAL Éva, KICSÁK Lóránt, SZÉPLAKY Gerda, Líceum, Eger, 2015, 43–69. Lásd József Attiltól ehhez: „De hogy volna helyes a fogalomnak ez a meghatározása [a fogalom: elvonás – az én közbevetésem: B. T.], amikor nem is meghatározás, hanem metafora! Mégpedig rossz metafora, mert sokkal több joggal mondhatnók úgy, hogy a fogalom gyilkosság, amint hogy meg is öli a valóságot, hogy örökséghez jusson az igazság!” JÓZSEF Attila, *Estétikai töredékek = József Attila művei*, szerk.: SZABOLCSI Miklós, Szépirodalmi (MR), Budapest, 1977, II., 298–299. Természetesen a magyar költő közel sem ugyanazt mondja itt, mint a francia filozófus, a két diskurzust nem a homogenizálás, inkább a nyelv mibenlétét illető kérdéseik konvergenciái miatt helyezük itt egymás mellé. József Attila nyelvszemlélete inkább Hegel és Bergson, semmint Nietzsche hatástörténeti távlatában helyezhető el inkább.

²⁵ Werner HAMACHER, *Minima philologica*, ford. Catharine DIEL és Jason GROVES, Fordham U. P., New York, 2015, 83.

²⁶ Mintha a halálnak a saját fogalmi referenciáján, önnön nyelvi-tudati képzetén *túlra irányulás* vezetné e sorokat, jelentése végső definíciója, a halál (szó) teljessé tétele, *telítése*, vagyis voltaképpen az az esemény, a halál tényleges elérése, amely mindentől megfosztó, *kiüresítő* pillanatában, egy áthidalhatatlan aszimmetria jegyében, el is választja magát minden rá irányuló megismeréstől. Miközben a szöveg csupán rámutatni, azaz felé mutatni képes a rajta túli, vele heterogén halálnak, minek következtében ez utóbbi a maga eseményszerű beíródásában a költői műre mutat vissza, addig az olvasás ezt az *üres deiktikát* a költői mű és az életrajz határán, összjátékában kibontakozó szenvedéstörténet affektív és egyéb ökonómiájával *telíti*, értelmesíti meg.

